

Rhythms and cycles of countryside ROMANIZATION

**STUDIES OF THE
RURAL WORLD IN
THE ROMAN PERIOD**

1

Organització i dinàmica del poblament al territori d'Iluro (Mataró, Barcelona) entre els segles II aC i VI dC

Víctor Revilla Calvo
Dept. Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia. Universitat de Barcelona

Dolors Zamora Moreno
Museu de Mataró

1. Ocupació i organització d'un espai rural: problemes d'evidència documental.

L'estudi del poblament del territori d'Iluro, una de les fundacions tardorepublicanes del litoral central de Catalunya, planteja algunes paradoxes. En primer lloc, la que suposa l'existència d'una documentació arqueològica nombrosa i variada, però alhora escassament fiable pel que fa a les possibilitats de definir la naturalesa de l'hàbitat i establir les seves cronologies. L'àrea central d'aquest territori, que coincideix parcialment amb l'actual comarca del Maresme, ha proporcionat un volum de documentació molt important i diversificada, recollida i publicada sistemàticament des de final del segle XIX (en alguns casos, incloent-hi notícies del segle XVIII: SAMM 1977; inventariades a Prevosti 1981; el territori també ha estat considerat en estudis més generals: Estrada 1969; Gorges 1979; Keay 1990; Prevosti 2005a-e). Però el valor d'aquesta documentació és molt relatiu, ja que es tracta, generalment, de troballes descontextualitzades o resultat d'una aplicació parcial o deficient de la metodologia arqueològica per part dels estudiosos locals. Això impedeix plantejar adequadament algunes qüestions fonamentals, com ara l'organització i evolució de l'ocupació o les tipologies constructives i funcionals associades amb les necessitats de la vida domèstica i de les diverses activitats econòmiques desenvolupades. Per altra banda, l'anàlisi d'aquestes dades ha estat condicionada per la importància central que la historiografia local ha atorgat a l'evolució de la ciutat romana, convertint el món rural en un apèndix que servia per a mostrar, segons les necessitats, el desenvolupament o la decadència de una societat urbana com a part d'un procés més ampli de canvi. No cal dir que darrera aquest plantejament hi havia una perspectiva idealista que privilegiava la ciutat com a subjecte i objecte de la història.

A les darreres dècades, el territori que corresponia a la ciutat romana ha experimentat una profunda transformació relacionada amb la urbanització i la creació d'infraestructures industrials i de comunicació. Aquesta situació ha creat les condicions per a desenvolupar una intensa activitat arqueològica que ha proporcionat una gran quantitat de dades; dades que

han estat recollides i classificades amb prou garanties. Tanmateix, aquesta activitat ha estat determinada, en bona part, per necessitats alienes a la recerca (la preservació del patrimoni en el context d'una alteració radical i definitiva del paisatge agrari tradicional) que han condicionat els resultats. I si, per una banda, la metodologia ha estat aplicada (en general) amb rigor, per una altra, la proliferació d'intervencions parcials fa difícil ordenar la massa de dades existent per a definir i resoldre qüestions d'ordre històric i cultural. Manquen, en aquest sentit, excavacions completes de diversos tipus d'hàbitat, infraestructures o espais de treball, així com estudis de territori de caràcter global i pluridisciplinar que valorin altres factors (la topografia, la vegetació, els sòls o els recursos hídrics, per esmentar-ne alguns). Aquestes mancances són degudes a l'absència de programes de recerca que defineixin els objectius i les hipòtesis de treball a desenvolupar.

En relació amb el problema anterior, els diversos intents de reconstruir l'estructura del poblament romà proposats fins al moment recorren sistemàticament a esquemes globalitzadors i simplistes, extrets de l'evolució d'altres territoris o de la imatge de la *villa* ideal construïda pels agrònoms llatins. Aquesta pràctica permet integrar fàcilment les dades descontextualitzades, precisament la majoria de les disponibles fins als anys 80, però impedeix construir una imatge específica de la situació del territori. Una darrera paradoxa, relacionada amb l'anterior, és que la incorporació de noves dades, evident a partir dels anys 90, no ha servit per a modificar substancialment algunes de les hipòtesis en circulació.

La reconstrucció tradicional de l'estructura i l'evolució del poblament al territori d'*Iluro* es recolza en dues tesis bàsiques. En primer lloc, situava un canvi radical del poblament cap a final de segle II aC com a resultat de la implantació de les primeres *villae* i del ple desenvolupament d'estructures socioeconòmiques romanes. El motor del canvi seria la migració i assentament en certes àrees del litoral català d'elements ètnics forans; concretament, de colons itàlics. A partir d'aquesta presència i de l'aplicació sistemàtica d'una tecnologia i unes estratègies econòmiques el territori s'articulava en un seguit de petites i mitjanes propietats. Aquest model es consolidaria en època d'August, amb la fundació de noves *villae*. En aquest moment es formaria el paisatge que caracteritzaria el principat i que es mantindria, sense canvis substancials, fins la suposada crisi del segle III. Els factors econòmics que explicarien aquest desenvolupament es resumeixen en la implantació d'una forma d'agricultura especialitzada i comercial, materialitzada en l'exportació del vi de la *Tarraconensis*, que dominaria el territori durant el principat. La crisi del segle III, de caràcter general, iniciaria una fase de llarga decadència (conceptualitzada com una espècie d'esgotament de l'energia vital d'una cultura) que es concretaria en l'abandonament i/o destrucció violenta de les *villae*, la disminució de l'hàbitat i l'empobriment general de les formes de vida (una reconstrucció global a Prevosti 1981, 533-538 i 557ss.; Prevosti 1984; Prevosti 1995; Coll 2004b: 198; encara visible a Prevosti 2005a-e).

En segon lloc, s'acceptava com a forma exclusiva d'ocupació rural el tipus de *villa* que combina sistemàticament *pars urbana*, *pars rustica* i *pars fructuaria* i presenta un tipus definit d'organització arquitectònica que respon a les necessitats de la residència senyorial i d'una agricultura que produeix per al mercat. Aquesta proposta era possible pels problemes d'identificació de l'hàbitat que generava la documentació arqueològica disponible fins els anys 80; però es recolzava, sobretot, en una confusió conceptual i metodològica bàsica relacionada amb la interpretació de les dades materials que conduïa a reconstruir les estructures socioeconòmiques (i la seva evolució) a partir de les tipologies arquitectòniques. En aquesta

perspectiva, només la presència de la *villa perfecta*, tal com la defineixen els agrònoms, permetria parlar de canvi socioeconòmic i de la instauració d'una nova situació històrica. El resultat és un plantejament incorrecte del problema de la implantació de la *villa*, que es redueix a la qüestió de situar el moment d'aparició d'una forma arquitectònica amb uns programes tècnics i decoratius i una determinada organització de l'espai (un problema visible, per exemple, en Járrega, 2000).

Aquestes tesis només han començat a modificar-se recentment, tot i que amb certes resistències, com a resultat de l'acumulació d'una documentació arqueològica que mostra una situació molt més complexa (Revilla, Miret, 1995; Revilla 2004a; Olesti, 1995 i 1997; una revisió parcial d'hipòtesis prèvies a Prevosti, 1995-96 i Prevosti, 2005a, 345ss.).

2. Territori i romanització: l'evolució de l'ocupació en època tardorepublicana.

Entre mitjan segle II i les primeres dècades del I aC, el poblament de la Laietània septentrional va experimentar una profunda reorganització. Els trets bàsics que caracteritzen aquesta reorganització (l'ocupació intensiva de les zones planeres, amb petits assentaments d'una arquitectura similar, i una clara funció productiva, que s'acompanya de la creació de les infraestructures necessàries) semblen indicar un procés de colonització. El procés s'identifica amb claredat en algunes àrees. A la vall de Cabrera de Mar, prop del gran *oppidum* ibèric de Burriac, per exemple, s'han localitzat fins al moment sis d'aquests establiments: Mas Català (Pérez-Sala/García Roselló 2002), camí de can Segarra (Pérez-Sala/Cela 1995), can Bartomeu (García Roselló/Zamora 1993), can Modolell (García Roselló/Zamora 1993; Pujol/García Roselló 1994), ca l'Esteban (García Roselló/Zamora 1993; Pujol/García Roselló 1994) i l'Hostal (Cela/Zamora/Revilla 2002). Es tracta de petites explotacions dedicades bàsicament a l'agricultura, que es devia desenvolupar en l'entorn més immediat. La majoria d'aquests assentaments són de mides reduïdes i d'estructura senzilla: com a molt, tenien dues o tres dependències, en ocasions només una, que es destinaven a habitatge i a diverses activitats productives (coberts, magatzems, estables). Alguns semblen relacionats amb petits grups de sitges (és el cas, per exemple, de can Bartomeu, can Segarra i can Català).

Aquest tipus d'assentaments s'identifiquen a altres àrees de la comarca, especialment a les rodalies de l'actual ciutat de Mataró. La seva implantació és similar als de la vall de Cabrera: a la plana litoral, al costat o molt a prop de rieres i punts d'aigua, en zones planeres i fèrtils, i ben comunicades. Prop de Mataró es coneixen els de can Balençó (aa.vv. 1992), can Bada, can Majoral, Camí de la Geganta i Camí d'Argentona-prop del cementiri (Cabrils) (per tots aquests: Pujol/García Roselló 1994), Les Piques (associat a algunes sitges i *dolia*; Gallemí/Gurrera/Redolar 1995); a més d'un possible assentament identificat en el mateix solar que poc després ocupà la ciutat d'Iluro (figs. 1 a 3). A prop de l'actual població d'Arenys de Mar s'ha documentat també un altre jaciment, el d'Horta Fassina, en el quals'han localitzat quatre sitges que es van amortitzar en el primer quart del segle I aC (Pujol/García Roselló 1994). Al sud d'Iluro la situació sembla similar: entre els nuclis agrícoles amb datacions de segle II-segle I aC es poden esmentar el Carrer de la Mercè (amb una cronologia de 75-25 aC), a Premià de Mar (Coll 2004; Coll 2004b) i Can Vilà, a Premià de Dalt (Coll *et al.* 2002).

D'entre tots aquests assentaments destaca, per la seva extensió i característiques, el de can Balençó, a Argentona. Es tracta d'un conjunt de vuit habitacions de diferents mides, construïdes adaptant-se al terreny i situades al costat d'un torrent, del qual les separava un petit mur de

reestructuració del poblament al sector central de la comarca del Maresme; un procés que afecta, en primer lloc, els grans nuclis de població. Cap a començament del segle I aC es produeixen els primers símptomes de canvis que suggereixen l'inici d'una etapa de declivi del poblat de Burriac i el seu entorn. Així ens ho fa pensar l'abandonament i inutilització del dipòsit d'aquest *oppidum* –una possible cisterna pública– i d'algunes cases i sitges que s'amortitzen en aquesta època, així com d'algunes sitges del grup de can Bartomeu. Tot i així, no tenim la impressió que en aquest primer quart del segle el poblament de la vall de Cabrera hagués entrat en un procés de decadència, ja que no és fins al segon quart quan es comencen a produir les amortitzacions dels assentaments, tant dins com fora de Burriac. Dels sis assentaments rurals documentats a la vall, cinc –mas Català, can Segarra, can Bartomeu, ca l'Esteban i can Modolell–, són amortitzats durant el segon quart del segle I aC. Desconeixem la data precisa d'amortització de l'assentament de l'Hostal, que, de tota manera, tingué lloc durant la primera meitat del segle I aC. Podem pensar que segurament fou la mateixa que la de la resta d'assentaments, és a dir, el segon quart del segle I aC.

Fa la impressió que durant aquest segon quart del segle I aC la vall de Cabrera de Mar entrà en un procés de despoblament que culminarà amb la desaparició de l'*oppidum* de Burriac com a nucli de població. Fins al moment, els estrats d'amortització més moderns trobats en el jaciment es daten entre 50-40 aC. D'aquesta època és el darrer estrat que farcia el dipòsit del sector occidental i l'estrat que documenta la inutilització de la porta meridional. A partir d'aquesta data només trobem restes puntuals d'ocupació, tal com evidencien les amortitzacions d'algunes sitges de can Bartomeu (una, en el tercer quart del segle I aC; una altra, cap al canvi d'era). Aquest mateix fenomen de despoblament sobtat d'un important centre poblacional succeí al veí nucli de ca l'Arnau-can Mateu-can Benet. Segurament aquests esdeveniments formaren part d'una reestructuració del territori que culminà amb la fundació de la ciutat d'*Iluo*, en un nou indret allunyat de la vall de Cabrera de Mar, just en aquests anys centrals del primer terç del segle I aC.

No sembla que passi el mateix en els jaciments rurals situats fora de la vall de Cabrera de Mar, ja que en aquests es documenta una continuïtat d'hàbitat durant la segona meitat del segle I aC. Can Balençó, per exemple, és destruït per un incendi durant el segon quart del segle I aC. No obstant, es documenta una segona fase del jaciment aixecada sobre la primera, aprofitant, en alguns casos, part dels paraments antics. Aquesta segona fase mostra una distribució espacial molt diferent de l'anterior (els àmbits són organitzats a l'entorn d'espais oberts). L'abandonament del jaciment es produeix cap a final del segle I aC (aa.vv. 1992). D'altra banda, s'ha documentat també una superposició d'hàbitat en els assentaments ibèrics de can Bada i de can Majoral, on més tard s'establiren les *villae* de ca la Madrona i de can Majoral, respectivament, així com en el del Camí d'Argentona, -prop del cementiri que sembla perdurar, en la seva segona fase d'ocupació, fins l'últim quart del segle I dC (Pujol/García Roselló 1994). Finalment, en el Torrent de les Piques, corresponen a aquest moment dos murs que tancarien un àmbit on hi havia tres retalls per acomodar *dolia*. Aquestes estructures es construïren al costat d'un desnivell del terreny, el qual es regularitzà amb un potent sediment que s'ha pogut datar en el segon terç del segle I aC (Gallemí/Gurrera/Redolar 1995). Unes cronologies similars (75-25 aC) presenten nuclis com el del

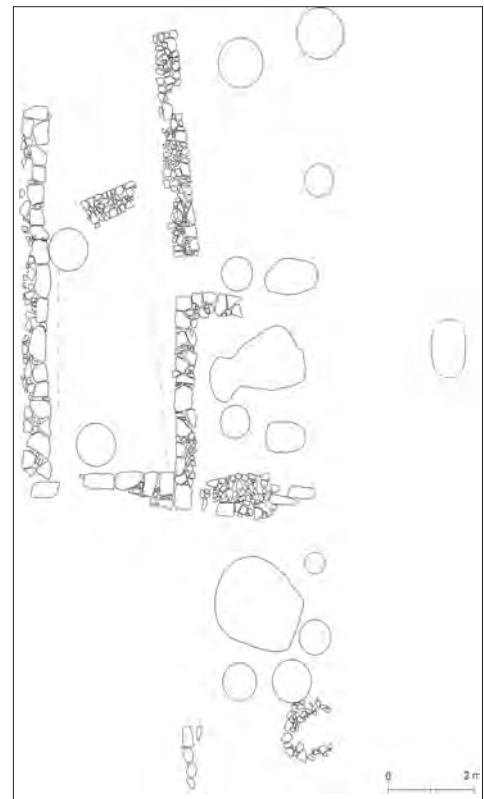

Figura 2. Torrent de les Piques, Mataró: fase tardorepublicana (segons J. García Roselló).

carrer de la Mercè, a Premià de Mar.

La implantació d'aquests assentaments es produí en el context d'una profunda transformació de les estructures socials i econòmiques del món indígena. De forma més concreta, s'ha relacionat aquest canvi en el patró de poblament amb l'inici del cultiu intensiu de la vinya al litoral català (García Roselló/Gurri, 1996-1997; Olesti 1998; evidències sobre la viticultura al Maresme: Miró 1988; Revilla 1995). Algunes de les troballes arqueològiques realitzades a la vall de Cabrera podrien interpretar-se en aquest sentit. Així, en el jaciment de can Pau Ferrer, situat a l'oest d'un torrent, es localitzà un abocador d'àmfores del tipus Dressel 1 de producció local. Molt a prop, aparegueren estructures que podien pertànyer a un assentament rural. Aquest abocament, que ha de relacionar-se amb l'activitat d'un centre terrissaire proper, es produí dins el primer quart del segle I aC. En un nucli proper, ca l'Arnau, es va localitzar un altre centre terrissaire, del qual s'excavà un forn i es detectaren alguns abocadors d'àmfores propers. Aquí es va documentar la fabricació d'àmfores de les formes Dressel 1, Laietana 1 i Pascual 1 i, en menor mesura, *dolia*, materials constructius *-tegulae*, *imbrices* i maons- i també vasos de parets fines i de ceràmica comuna. La cronologia inicial d'aquest últim centre és incerta (Martín i Menéndez 2004a-b; García Roselló/Martín i Menéndez/Cela 2000).

Els trets de l'activitat artesana, en aquest sector de la vall de Cabrera, demostren que la producció de vi laietà abans de mitjan segle I aC no fou un fet puntual i de poc abast, com fins ara havia semblat, sinó un procés iniciat abans, segurament cap al darrer terç del segle II aC. Una altra qüestió és que aquest procés tingués la importància, en aquest primer moment, que se li ha atorgat, i que justifiqui la transformació general de l'hàbitat del territori; incloent-hi la substitució de l'*oppidum* de Burriac per una nova ciutat, *Iluro*.

Els problemes que planteja aquesta hipòtesi són importants. En primer lloc, les evidències de tecnologia relacionada amb la producció o emmagatzematge de vi que aporten aquests assentaments rurals són molt escasses: no apareixen premeses o dipòsits de fermentació (una situació freqüent en els petits nuclis agrícoles dels segles I i II dC en aquest mateix territori), ni es poden identificar habitacions dedicades específicament a magatzem; a més, els *dolia* són escassos, igual que les àmfores vinàries locals. Tampoc no es poden establir relacions entre assentaments agrícoles i forns dedicats a la fabricació d'àmfores. De fet, les úniques estructures d'emmagatzematge omnipresents són les sitges, que s'associen a la conservació de cereal. Els trets esmentats semblen més associats a un tipus d'agricultura amb un baix nivell tecnològic i organitzatiu, que es devia articular a partir de les possibilitats i necessitats de funcionament d'una petita unitat camperola que residiria en el lloc i que no es vincula estructuralment a processos de comercialització.

Un cas a part és el magatzem de *dolia* trobat a Burriac. La troballa d'una quinzena de forats excavats a la roca per a contenir *dolia* en un del àmbits justifica la denominació amb la qual es coneix aquest recinte. Segons J. Barberà i R. Pascual, la distància que hi havia entre els forats excavats a la roca no permetia que les *dolia* que acollien poguessin tenir un diàmetre superior a 1,10 m, per la qual cosa en dedueixen que o bé eren *dolia* petites o bé es tractava de grans tenalles ibèriques (Barberà, Pascual, 1979-1980, 233). Pel tipus i mides dels forats documentats no sembla haver-hi dubte que es tractés de forats per a *dolia*. Cal tenir present que en altres sectors d'aquest mateix *oppidum* s'han exhumat *dolia* de mida petita, les quals podrien ser de característiques similars a les que devien furnir aquest magatzem. En aquest sentit cal recordar les dues *dolia* trobades durant una excavació l'any 1984 a les habitacions situades a la part central de l'*oppidum*, a l'interior d'una sitja en l'habitació núm. II, les quals tenien un

diàmetre que oscil·lava entre els 0,9 i 1,10 m i una altura de poc menys d'un metre. La capacitat d'aquestes *dolia* estaria a l'entorn dels 1.100 litres aproximadament. El volum mínim d'emmagatzematge del conjunt se situaria a l'entorn dels 16.500 litres, la qual cosa representa una important reserva del producte acumulat. Cal esmentar, a més, la troballa en aquesta mateixa estança d'un basament que podria haver format part d'una premsa. Quant a la cronologia, amb les dades de què disposem, tan sols podem aventurar que aquest magatzem de *dolia* podria haver estat en ús a partir de la segona meitat del segle II aC.

Cal assenyalar, en aquest mateix context, que la documentació arqueològica disponible també presenta greus mancances pel que fa a la conservació i al coneixement de les estructures, les funcions i les cronologies dels llocs; i alguns no han estat correctament excavats i interpretats. Només cal recordar que l'únic assentament tardorepublicà excavat en extensió i amb prou garanties, en tot el territori del Maresme, és el de Can Balançó. En aquest sentit, no hi ha arguments suficients per a confirmar fenòmens tal com una substitució total de les sitges per les *dolia*, que ha servit per a proposar la hipòtesi del canvi general d'una economia cerealícola a la viticultura. Aquestes substitucions, en cas de produir-se, semblen més aviat resultat de dinàmiques particulars i no permeten, ara per ara, recolzar algunes de les propostes avançades sobre l'evolució general de l'economia del període. Tampoc les cronologies aporten base suficient a aquesta reconstrucció, ja que les datacions d'amortització de sitges són molt escasses i les disponibles ocupen tot el segle I aC, arribant fins a època d'August. A més, la mateixa cronologia i topografia dels nuclis que semblen fundats a inici del I aC suggereixen una situació més complexa relacionada amb l'aparició d'Iluro com a nou centre administratiu i de població.

Per altra banda, és molt difícil, en l'estat actual de coneixements, establir l'entitat de la viticultura, com a fenomen econòmic, i les relacions entre agricultura, artesanat i comercialització en aquest espai provincial entre final del segle II i inici de l'I aC. Aquest procés sembla que està, en tot cas, en un estadi inicial de desenvolupament que no arribarà a la seva plenitud fins al darrer quart del segle I aC, en resposta a noves condicions socioeconòmiques i polítiques i sense que es pugui reconstruir amb claredat la seva evolució. Un problema important, en aquest sentit, és la manca d'estratigrafies i de cronologies fiables per a identificar situacions concretes,

Figura 3. Torrent de les Piques (fotografia cedida pel Patronat Municipal de Cultura. Mataró).

a diversa escala espacial, i reconstruir el ritme i l'entitat dels canvis. En realitat, proposar una explicació de les transformacions del poblament entre els segles II i I aC obliga a una visió més matisada dels processos que caracteritzen una economia antiga, i a plantejar de forma més àmplia les relacions entre la difusió de certes activitats i estratègies econòmiques i l'evolució de l'hàbitat, així com les relacions que es devien establir entre política, estructura social i economia en un context provincial en formació. El més adient, per tant, és partir d'un plantejament que inclogui factors socioeconòmics, polítics i culturals. Els canvis del període responen, en termes generals, a l'acció directa i indirecta de l'estat romà, que cercava formes d'assegurar el domini i l'explotació efectiva dels territoris conquerits, així com a les necessitats de la societat i l'economia romanes. Aquestes formes evolucionaren al mateix ritme que ho va fer la societat tardorepublicana, i com a resultat dels interessos i contrastos polítics i econòmics del període; un fet que explica tant la diversitat d'instruments utilitzats com la complexitat de la situació resultant. És en aquest context que han d'entendre's les relacions entre l'aparició d'aquest poblament dispers i el desenvolupament de nous sistemes d'explotació agrària. L'aparició d'aquests sistemes, que sembla que impliquen un augment de la capacitat productiva i es concentren en certs productes (vi, oli, blat), respon tant a factors econòmics (en particular, la intensificació dels intercanvis i els nous mercats) com culturals (la urbanització incipient i els nous models de consum) fiscals (imposicions tributàries regulars) i serà accelerat per l'extensió de l'ús de la moneda (Pujol/García Roselló 1994; Revilla/Miret 1995; Olesti 1995 i 1997; Olesti 2000, 65 i ss.; Revilla 2004a). Un fet a valorar, en aquest mateix context, és l'impacte que devia tenir la fundació d'*Iluro* en l'organització i explotació del territori. No es pot establir quines serien les necessitats i modalitats concretes d'organització, com tampoc com funcionaria la primera ciutat i el seu grup dirigent, però és evident que tota ciutat ha de delimitar i apropiar-se un territori, i que l'ocupació de zones litorals i de l'espai més proper a la nova aglomeració n'és el resultat.

Les dades actualment disponibles són, en resum, massa escasses com per a poder reconstruir les possibles fases que devia seguir la transformació del poblament en època tardorepublicana; però són suficients per a mostrar la complexitat de la situació i la seva inserció en una transformació socioeconòmica i cultural global. L'explicació del canvi i del seu ritme ha de partir d'hipòtesis igualment complexes i globals.

3. *Villae* i estructuració del territori entre els segles I i III dC.

En el principat d'August i durant la primera meitat del segle I dC es defineix una nova estructura de poblament que es manté sense grans canvis, com a mínim, fins a la primera meitat del segle III. Aquesta estructura sembla el resultat d'una combinació de factors socioeconòmics i culturals similar a la que caracteritza la urbanització de la resta de l'occident romà: l'afirmació d'una societat urbana, dirigida per una elit que fonamenta el seu poder en un patrimoni rural i que defineix el seu control sobre un territori; el progrés general de la romanització, que suposà la difusió d'unes formes de vida i de consum; i, finalment, el desenvolupament d'activitats, estratègies i circuits d'intercanvi regular com a resultat de la integració del litoral català en una estructura econòmica i política global (fig. 4).

Un dels trets bàsics d'aquesta nova estructura és la implantació de la *villa* com a sistema econòmic i com a forma d'ocupació que es pot materialitzar en formes arquitectòniques diverses. Una d'aquestes, que es desenvoluparà progressivament entre els segles I i II dC, integra residència (combinant necessitats domèstiques i ideològiques, pel qual utilitza un llenguatge formal i decoratiu ben definit) i activitats econòmiques. La

implantació d'aquest sistema econòmic suposa, paral·lelament, la definició d'una jerarquia rigorosa de l'hàbitat, les funcions i els usos productius dels espais i dels recursos naturals. Aquesta jerarquia es pot vincular físicament a una *villa*, que funciona, en aquest sentit, com a centre de gestió d'un conjunt d'activitats i infraestructures disperses pel territori; però també pot organitzar-se de forma autònoma; sense la presència d'una *villa* propera (exemples a Cela/Revilla/Zamora 2002; Revilla 2004a). En altres paraules, la *villa*, entesa com a sistema econòmic, articula i organitza el territori com a combinació d'espais i activitats complementàries.

La definició de les característiques i les cronologies de les *villae* i, en conseqüència, el coneixement de l'evolució global del fenomen, s'enfronten a problemes importants, com a resultat de la manca de documentació adequada. El territori ocupat per les ciutats de *Baetulo* i *Iluro* ha aportat un volum d'evidència molt important que mostra la intensitat i la gran densitat de l'ocupació al llarg del principat; però les dades són de valor molt desigual (cf. Gorges 1979; Prevosti 1981; 1984; 1991). Únicament un lloc, Torre Llauder, a Mataró, ha estat objecte d'excavacions continuades, però incompletes (Ribas 1972; Prevosti 1981, 252ss.; Prevosti/Clariana 1993²; novetats a Cerdà/Pérez 1991). La resta es coneixen gràcies a troballes casuals d'importants restes arquitectòniques o decoratives, o bé a excavacions parcials, la majoria deficientes, des de començament del segle XX. Entre els llocs més coneguts es poden esmentar Cal Ros de les Cabres, a Masnou; Horta Farrerons, a Premià de Mar; Veïnat de Sant Crist, a Cabriels; Can Rafart, a Mataró; Can Sans, a Sant Andreu de Llavaneres (síntesi a Prevosti 1981; troballes recents a Horta Farrerons: Bosch/Coll/Font 2005; Coll 2004b). Altres assentaments amb construccions importants han estat definits també com a *villae* (per exemple, Els Catpuxins: SAMM 1977, 59; Prevosti 1981, 359ss.). Però la identificació recent de grans complexos dedicats a la producció vinària, sense un sector residencial vinculat a un propietari (*vid. infra*) obliga a la prudència a l'hora d'efectuar atribucions, ja que podria tractar-se de construccions d'aquest darrer tipus. En molts altres casos, la identificació d'un assentament com a *villa* és totalment aleatòria, ja que es recolza, generalment, en troballes aïllades i en superfície d'un tipus d'elements materials que tenen un valor ambigu: dipòsits o paviments en *opus signinum*, *tegulae*, restes de decoració pictòrica (criteris d'identificació a Prevosti 1981, 28; 1984).

L'arquitectura, l'organització espacial i la distribució dels llocs millor coneguts mostren algunes constants. En primer lloc, l'aprofitament de la topografia amb una intenció escenogràfica i simbòlica que s'associa a la funció residencial i a la necessitat de fer evident la presència d'un propietari en el territori, materialitzant el seu dret de propietat i la seva posició social. Això explica la implantació d'establiments com Torre Llauder, Horta Farrerons, Cal Ros de les Cabres o Can Sans: en la franja litoral, però separades de la platja, en un punt enlairat (una terrassa o un turó) que domina un ampli espai; i sempre, amb un torrent a prop. La posició de les *villae* del Veïnat del Sant Crist i de Can Rafart, en el punt de contacte entre la plana i els primers estreps de la serralada litoral, i a prop d'un torrent, també assegurava el domini visual d'un ampli territori. Aquesta preocupació per la topografia i l'associació amb l'arquitectura, amb un clar sentit escenogràfic, és evident en un altre context: la religió. L'únic santuari rural conegut a la zona, Can Modolell, construït a començament del segle I dC i reconstruït, a escala monumental, durant el segle II, situava una arquitectura de grans dimensions, organitzada a diversos nivells i destacada per un complex programa decoratiu en un emplaçament ben destacat i aïllat dins la vall de Cabrera. Aquesta combinació reforçava la posició simbòlica del lloc respecte al territori; una posició relacionada, molt

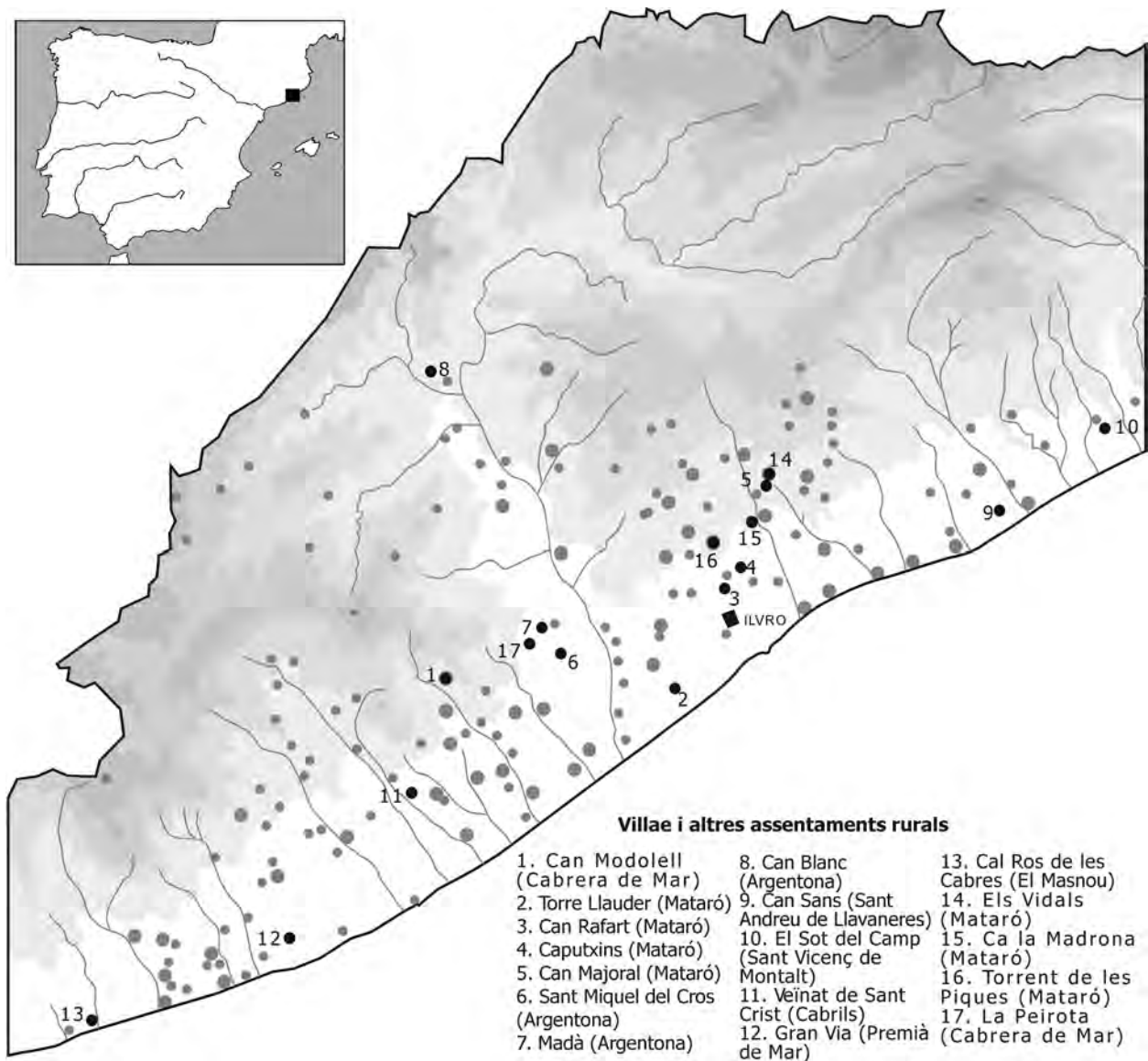

Figura 4. Distribució del poblament al territori d'Iluro entre els segles I aC i III dC.

possiblement, amb vida de la propera *Iluro* (Revilla/Pla 2002).

La topografia també va ser utilitzada per a organitzar les construccions i activitats dins les *villae*. A Torre Llauder, el sector residencial ocupa la part superior d'una terrassa, en la zona més propera al punt on s'inicia un desnivell. Al voltant d'aquest nucli es distribueix, de forma aparentment anàrquica, una sèrie de construccions. La distància d'aquestes construccions respecte a la zona residencial i la seva posició topogràfica estan determinades per les activitats desenvolupades. Un primer sector, molt proper i comunicat directament amb la residència i que s'organitzava a l'entorn d'un pati, podria haver servit per a allotjar personal subaltern (Ribas 1972, 125; el lloc va ser excavat de forma insuficient i la hipòtesi resta per confirmar). Al nord, i a una certa distància, se situaven construccions interpretades com a magatzems, alguns abocadors i instal·lacions artesanes. En aquest sector desguassava la conducció que recollia les aigües residuals de les termes i les latrines (Revilla 2003, 123ss. recull altres exemples d'organització de la topografia de la *villa* a Catalunya).

L'organització interna d'aquests assentaments només es pot reconstruir a partir d'alguns casos; insuficients i mal excavats, de forma que no es poden

definir principis generals. Ara per ara, l'únic fet confirmat és que es tracta d'establiments amb una estructura molt complexa en la qual es reconeixen una *pars urbana*, organitzada a l'entorn de la combinació atri-peristil, i un conjunt de dependències dedicades a serveis i a la producció. En el lloc més ben conegut, Torre Llauder, les habitacions de recepció es distribueixen al voltant de l'atri, que funciona com a veritable vestíbul regulador de la circulació; des d'aquest, s'accedeix a un passadís que comunica amb altres habitacions i amb el peristil. Aquest darrer permet l'accés a un sector de caràcter més privat, format per les termes, la cuina i les latrines (figs. 5-6). Aquesta organització a l'entorn d'un eix format per atri i peristil es repeteix aparentment a la *villa* del Veïnat del Sant Crist (Prevosti 1981, 158ss.; Clariana 2002). En canvi, llocs com Can Sans presenten una estructura més compacta (Prevosti 1981, 504ss.; la manca d'excavació no permet identificar i datar les estructures que correspondrien a les diverses fases; tampoc no justifica considerar-ho directament una *villae* tardana). En el cas de les *villae* de Cal Ros de les Cabres, Horta Farrerons o Can Rafart, la informació no permet reconstruir l'organització de l'espai.

La majoria dels llocs esmentats han aportat evidències de programes decoratius molt elaborats. El més ben conegut és el conjunt de mosaics que decorava totes les habitacions i passadissos del sector de l'atri a Torre Llauder. Aquest conjunt, que sembla concebut de forma unitària, ha estat datat a final del segle II o inici del III dC. També la *villa* de Gran Via-Horta Farrerons devia disposar d'un altre conjunt; en aquest cas, es va recuperar una composició musivària formada per dues parts de fases diferents: una datada al segle II i una altra del segle IV o V (Bosch/Coll/Font 2005, 169). Finalment, es tenen notícies d'un conjunt de mosaics a Cal Ros de les Cabres que es datarien en dos moments: final de segle II-inici del III i primera meitat del IV (Prevosti 1981, 59ss., esp. 68 i 83). L'efecte d'aquests conjunts es completava amb la decoració pictòrica i marmòria de les parets (cas de Torre Llauder) i amb l'ornamentació escultòrica. Exemples d'aquesta, en particular de retrats (però també de tema religiós o del món teatral), apareixen a Torre Llauder, Can Rafart i Cal Ros de les Cabres.

Aquests conjunts decoratius s'integren dins una concepció espacial acurada que desenvolupa perspectives, escenes i jocs de llum i ombra mitjançant la combinació d'habitacions i espais oberts, les orientacions visuals, certs elements arquitectònics (els porticats amb columnes) i l'ús del color. El cas més evident és el de Torre Llauder, on l'atri i el peristil (connectats per un passadís) articulen la disposició de les habitacions de representació i residència, el sector termal i els àmbits de servei (cuina, latrines). La relació entre ornamentació i espai, a aquesta *villa*, permet crear una escenografia que sembla seguir uns models ben definits i que es generalitzarien entre els segles I i II dC, tot i la manca d'exemples suficients; també es podria considerar en aquest context el cas de Veïnat del Sant Crist. En qualsevol cas, és evident que arquitectura i programes decoratius, desenvolupats i enriquits entre els segles II i IV, van servir per a exhibir la cultura, la riquesa i el poder social d'una classe de propietaris rurals conscient de la seva posició i ben arrelada en el territori. Torre Llauder proporciona altres dades sobre la relació entre arquitectura, residència, poder i autorrepresentació. Concretament, la *villa* ha proporcionat una inscripció que es pot atribuir, amb certes garanties, a un membre de l'elit de *Barcino*, *Caius Marius Aemilianus*, del qual coneixem magistratures i la seva condició eqüestre (IRC I, núm. 103; la inscripció es data en el primer quart del segle II dC).

Ara per ara, Torre Llauder aporta les úniques estratigràfies que permeten proposar cronologies per a definir l'evolució d'un procés d'ocupació. El lloc va ser fundat cap a època d'August, o potser una mica després, ja en època de Tiberi, sobre un nucli artesà dedicat a la producció d'àmfores (Prevosti/

Clariana 1993², 12). La seva construcció, en conseqüència, va suposar el final o el desplaçament de l'activitat. El primer edifici s'organitzava ja a l'entorn de l'eix format per l'atri i el peristil, i sembla que fou engrandit durant el segle I. A les darreries del segle II, el conjunt va experimentar una reorganització general i es va decorar amb un acurat programa musivari. Les darreres reformes importants se situen en el segle IV. Una *villa* excavada recentment, Horta Farrerons, ha proporcionat evidències de construccions sòlides en el segle I i II, concretament, dipòsits i estructures de combustió, però la seva funció és imprecisa. En un moment posterior, potser durant el segle IV, es va construir un gran edifici termal de planta octogonal amb una complexa organització interna (Bosch/Coll/Font 2005, 177ss.). La distribució de les restes indica l'existència d'un gran establiment ocupat de forma continuada entre el principat i l'antiguitat tardana; ara per ara, però, no es poden definir els principis que determinaren l'organització de l'espai (fig. 13).

Les úniques *villae* excavades, junt a les cronologies dels programes decoratius, mostren, en resum, l'existència d'importants reformes arquitectòniques que es tradueixen en una reconstrucció monumental dels espais i de l'ornamentació entre els segles II i IV. Aquesta reconstrucció, que suposa un reforçament del caràcter residencial de molts llocs, evidencia la capacitat econòmica i el prestigi social dels grans propietaris rurals i, a la vegada, una forta consciència de la seva importància, que s'expressa mitjançant un llenguatge arquitectònic i decoratiu ben definit.

La implantació de la *villa* va suposar, de forma complementària, la definició d'una jerarquia de l'hàbitat i dels espais i, en conseqüència, la formació d'un nou paisatge. El progrés de la recerca a les darreres dècades ha permès identificar tot un seguit de construccions de tipologia i funcions

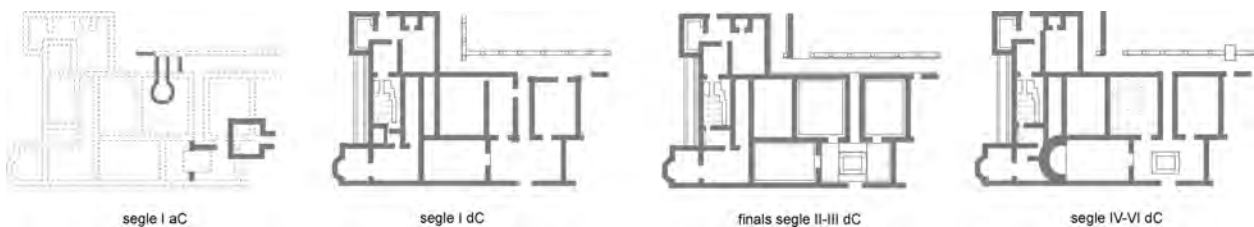

Figura 5. Villa de Torre Llauder, Mataró: Fases (segons X. Cela).

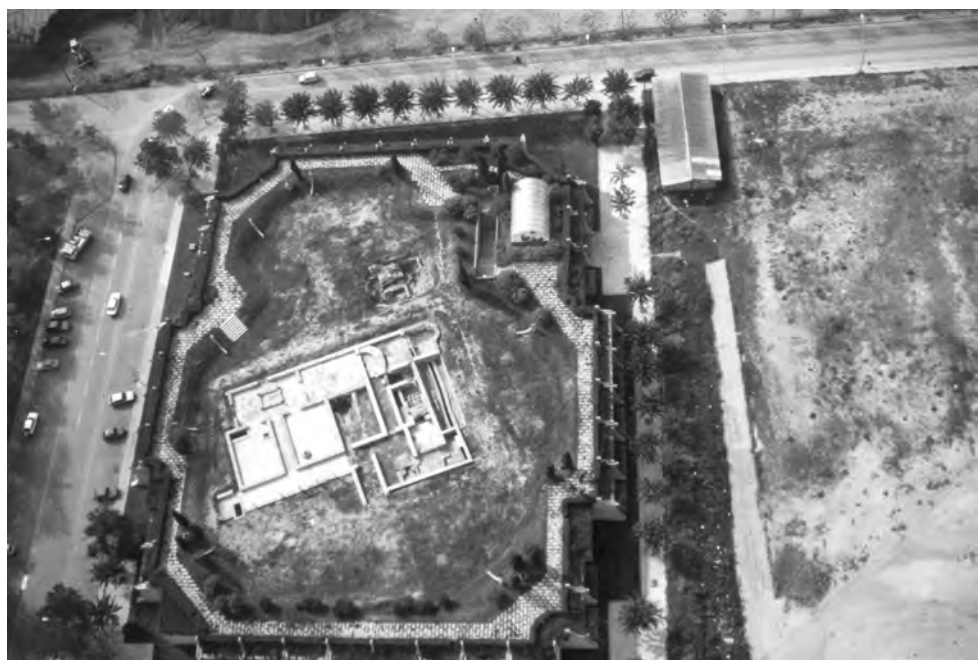

Figura 6. Villa de Torre Llauder (fotografia cedida pel Patronat Municipal de Cultura. Mataró).

molt diferenciades.

Un primer tipus d'edifici es defineix per la seva senzillesa constructiva i estructural, que s'adapta a qualsevol aprofitament: petites dimensions, materials modestos i una disposició de l'espai extremament simple. Un bon exemple és Els Vidals, prop d'Iluro (Cela/Revilla/Zamora 2002). La construcció era formada per una alineació de dues habitacions de planta gairebé quadrada, sense comunicació entre elles, que s'obrien de forma independent a l'exterior; això permetia un ús diferenciat dels espais disponibles (fig. 7). El tractament de l'arquitectura era molt senzill: les parets van ser arrebossades amb dues capes d'estuc, reforçades en alguns punts amb fragments de *tegulae*. Els paviments eren de terra batuda i presentaven perforacions per a encaixar àmfores i *dolia* (fins a quatre d'aquestes a una de les habitacions). Els Vidals, que es podria definir com un cobert, devia servir per a múltiples funcions, per la qual cosa mai no hi va caldre organització estricta dels components. Segurament, el lloc fou utilitzat per atendre necessitats relacionades preferentment amb el treball d'una petita parcel·la de conreu situada a prop; en concret, l'emmagatzematge d'eines agrícoles i la conservació temporal d'una part de la producció (no hi ha evidències d'estructures de transformació i conservació). La presència de restes de foc en un angle d'una de les habitacions suggereix una acció puntual que podria relacionar-se amb l'estada temporal d'alguns treballadors, ja que no es tracta d'una cuina o una llar ben construïda (evidències en aquest sentit, en edificis més complexos, però també amb un ús estacional lligat al cicle agrícola, a Burch *et al.* 2005). La proximitat facilitaria el treball quotidià, evitant desplaçaments innecessaris d'objectes i productes. Per les seves funcions, més que per les seves característiques arquitectòniques, que poden presentar moltes variacions, aquesta construcció rural es podria definir com un *tugurium* (Revilla 2004a, 192ss.). En tot cas, la seva arquitectura no permet deduir la forma d'explotació i, encara menys, identificar el tipus de propietat a què correspon. El lloc podria dependre d'un petit propietari resident a la ciutat propera, però també podria ser part d'un *fundus* i, per tant, integrar-se en una estructura productiva molt complexa organitzada a l'entorn d'una *villa*.

Una situació similar als Vidals mostren el Torrent de les Piques, en una nova fase d'ocupació, i La Peirota (fig. 9). Aquest darrer edifici, de petites dimensions i situat sobre una petita elevació que domina la vall de Cabrera, sembla que té un caràcter més especialitzat, tant per la seva situació topogràfica (segurament, en relació amb el conreu de les vessants properes) com per les infraestructures que allotjava (una premsa, de la qual restava un bloc per a encaixar els *arbores*, a més de la pavimentació de la instal·lació i part d'un dipòsit de decantació). La cronologia se situa en la segona meitat del segle I aC i primera meitat del segle I dC (Martín i Oliveras 2004).

Un segon tipus constructiu mostra una major complexitat arquitectònica que es relaciona, aparentment, amb l'execució de processos de treball intensius i especialitzats. En la majoria dels casos, sembla que es tracta de construccions que depenien d'un nucli principal, que organitzava els treballs dins d'un cicle productiu complementari. Les principals diferències amb el cas anterior són: una organització de l'espai intern més articulada (aquests edificis estan formats per diverses dependències de forma i dimensions diferents que es distribueixen a l'entorn d'un pati, que pot disposar d'un porticat), el caràcter clarament especialitzat (concentren, sobretot, certs processos relacionats amb la transformació de productes alimentaris) i la complexitat material i funcional (pel que fa a les infraestructures i les activitats complementàries). Complexos d'aquest tipus es generalitzen als segles I i II per tot el territori, i sembla que hi encaixen molts assentaments

no excavats que la bibliografia científica considerava *villae* o, quan no es trobaven restes monumentals, *pars rustica* d'un complex major. Aquest darrer terme, que pretenia una major precisió, era tan perillós com l'anterior, ja que la seva utilització partia de la idea que tota construcció rural devia ser part d'una *villa*, tal com la defineixen els agrònoms.

Els edificis més ben coneguts es relacionen amb la producció i emmagatzematge de vi. Un d'aquests llocs és el jaciment del Parc Central, molt a prop d'Iluro. Aquest edifici sembla que correspon a un tipus relativament senzill: un recinte de planta quadrangular, tancat per un mur, que protegia un conjunt de *dolia*. El recinte disposava d'un porticat, com

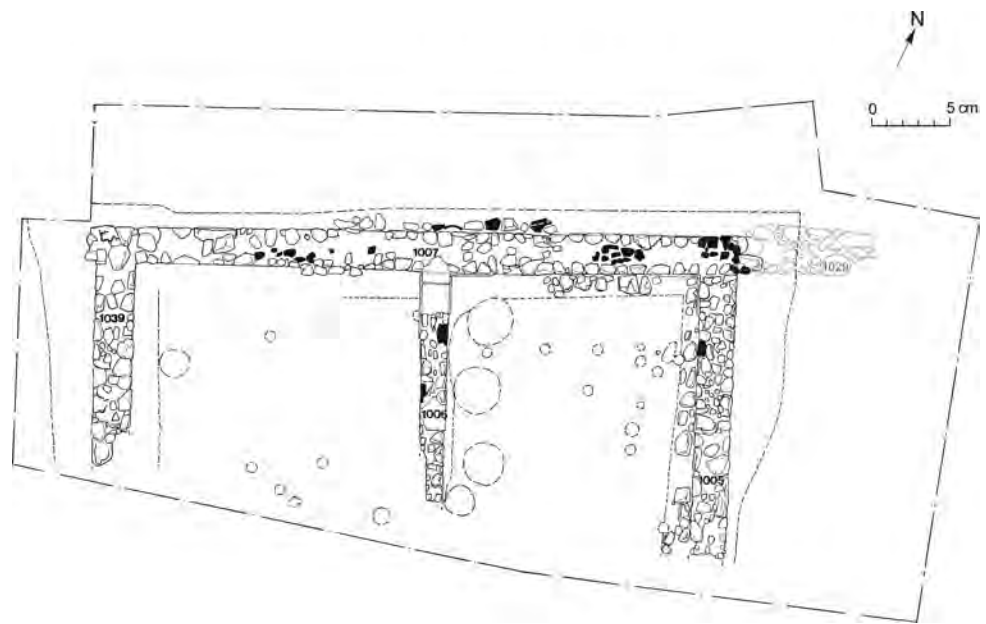

Figura 7. Tugurium dels Vidals, Mataró (Cela/Revilla/Zamora, 2002).

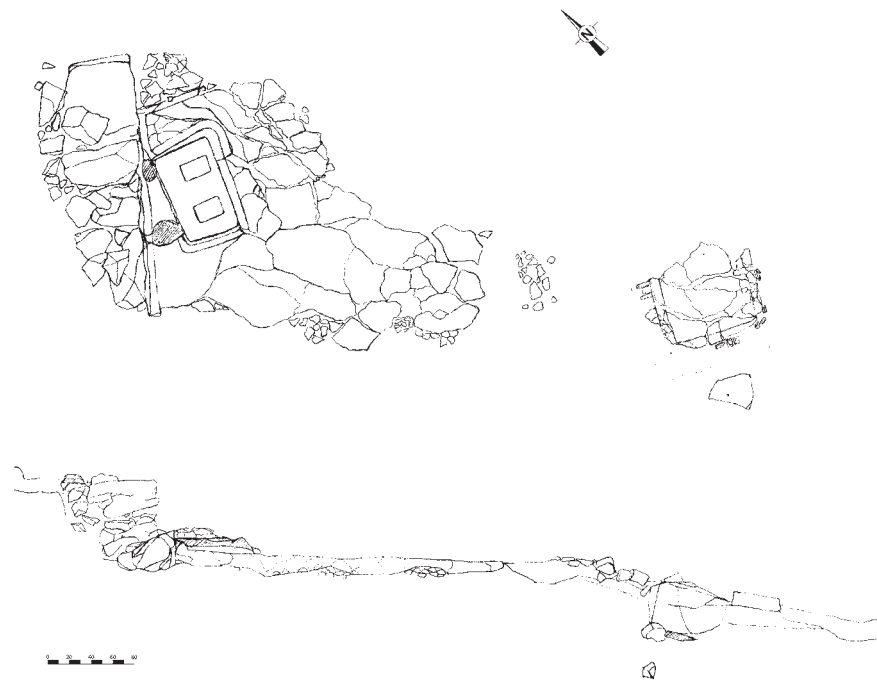

Figura 8. Premsa de la Peirota, Cabrera de Mar (Martín i Olivares, 2004).

a mínim, en un dels seus costats (figs. 9-10). La conservació deficient no permet reconstruir les dimensions del lloc, el nombre total de *dolia* (s'han localitzat les empremtes d'una trentena) o la possible existència d'altres dependències. Però casos ben coneguts a comarques properes, com Mas Manolo, a Caldes de Montbui, o Can Feu, a Sant Quirze del Vallès, mostren la presència d'instal·lacions de transformació i fins i tot de terrisseries per fabricar recipients amfòrics (Revilla 2004a, 195); les cronologies oscil·len entre els segles I-III, per al primer cas, i segle I aC-I/inici del II dC, per al segon. Una situació més complexa és la que mostra el Veral de Vallmora, a Teià (Rodà *et al.* 2005). Aquest establiment, en activitat entre època d'August i el segle III/inici del IV, disposava, com a mínim, de dues premses, diversos dipòsits per a fermentació i un magatzem de *dolia*. Molt a prop, se situaven algunes estructures de combustió per al treball del metall i forns ceràmics. Totes les instal·lacions i dependències eren integrades dins un mateix conjunt, a l'entorn d'un gran pati. Un altre exemple d'assentament d'aquest tipus és Can Blanc, a la vall de la riera d'Argentona (fig. 11). L'edifici, de petites dimensions, però amb una arquitectura complexa, ha estat interpretat com a *pars rustica*, però no hi ha cap evidència d'una *villa* propera, i sembla que va funcionar de forma totalment autònoma entre mitjan segle I dC i la primera meitat del III (Carreras/Rigo 1994).

Un darrer tipus de construcció rural, de grans dimensions i amb una arquitectura encara més complexa, el constitueixen el que semblen grans instal·lacions agrícoles especialitzades en la producció de vi. L'exemple més ben conegut és el complex del Moré, a Sant Pol de Mar, al nord d'Iluro (Sánchez *et al.* 1997). Aquest assentament, amb una superfície d'uns 1.200 m², s'organitzava en quatre cossos arquitectònics destinats a funcions específiques que se situaven, successivament i comunicats entre ells, a diferent nivell a la vessant d'un turó. El segon semblava concentrar activitats complementàries al treball agrícola (una forja per a la reparació d'eines) i els processos d'elaboració del vi (premses i diversos dipòsits per a la primera fermentació). Els sectors tercer i quart, a una cota inferior, es van destinar a magatzem de *dolia*, amb una capacitat estimada de 130 a 140 recipients (fig. 12). Molt a prop se situava una terrisseria que fabricava àmfores (Miró 1988, 43; Revilla 1995, 266-267). La diferència principal entre aquest edifici i l'anterior categoria resideix, no en les dimensions de l'arquitectura, sinó en la major complexitat organitzativa, associada a una planificació global i molt precisa de les activitats, les infraestructures i del treball, i a una forta inversió de recursos. Aquesta planificació va mantenir les seves característiques i experimentà poques alteracions des de la fundació, en època d'August, fins a la segona meitat del segle II dC. L'activitat de la terrisseria se situa entre final del segle I aC i inici de l'I dC, sense més precisions.

Ara com ara, els exemples esmentats no permeten definir una tipologia completa de les construccions rurals, amb unes formes arquitectòniques i una organització espacial i funcional definida. Tot i així, aquest inventari constitueix una primera aproximació a la diversitat existent, resultat de l'aplicació d'unes estratègies econòmiques i socials, i permet realitzar algunes reflexions.

La generalització d'edificis de tipologies tan diverses, la majoria amb una especialització productiva molt evident, mostra l'existència d'una estructura d'explotació fragmentada, complementària i ben articulada, formada per unitats de dimensions mitjanes o reduïdes. En cap cas, però, es pot confondre aquesta situació amb un predomini de la petita propietat al Maresme durant tot l'Alt Imperi, com s'ha indicat en ocasions (Prevosti 1981; 1984). L'orientació productiva i les inversions que exigeixen aquests assentaments es poden interpretar en molts casos, en

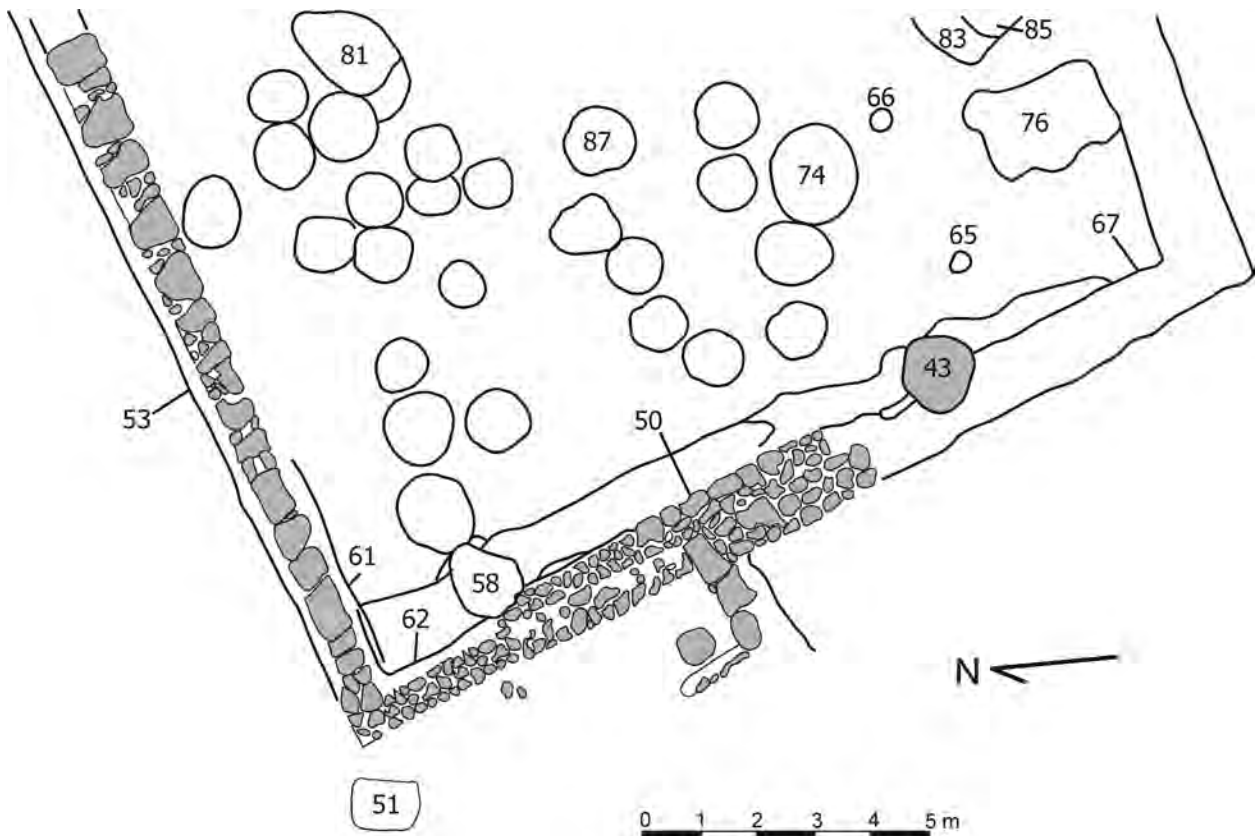

Figura 9. Magatzem de *dolia* de Parc Central de Mataró (il·lustració cedida pel Patronat Municipal de Cultura. Mataró).

Figura 10. Parc Central (fotografia cedida pel Patronat Municipal de Cultura. Mataró)

canvi, com a resultat de l'estratègia típica de dispersió del patrimoni per la qual pot optar un propietari. A més, coneixem la presència de grans personatges de *Barcino* o d'agents de l'elit senatorial en aquest territori; possiblement com a propietaris i en un context de segle I avançat i segle II, que correspon al moment d'activitat de moltes d'aquestes instal·lacions (com mostren les inscripcions 103 o 125 recollides a les *Inscriptions Romaines de Catalogne*, vol. I). L'epigrafia amfòrica proporciona una prova directa d'aquesta presència de grans propietaris en el territori i dels seus interessos en la producció agrícola, que es tradueix en inversions i la creació d'assentaments especialitzats. Recentment, s'ha identificat en un dels segells sobre àmfora Pascual 1 apareguts al Moré el nom d'un *eques* de Verona, *Publius Baebius Tuticano*. El *cursus* d'aquest personatge se situa en època d'August, el moment de fundació de l'assentament, i ve a afegir-se al petit *corpus* format per altres personatges importants amb interessos en la viticultura de la *Tarraconensis* (Tremoleda 2005; per alguns grans propietaris: Tremoleda 2000; Revilla 2004b). La troballa d'un segell per marcar *instrumentum* al Veral de Vallmora ha permès establir noves connexions entre l'elit de *Barcino* i la producció agrícola a l'àrea d'Iluro (Rodà *et al.* 2005). Tanmateix, les dades disponibles són massa escasses per a definir l'estructura de la propietat en un moment determinat i quines línies va seguir la seva evolució (un procés de concentració? I, si va ser així, amb quins mecanismes?). El que sembla clar, en qualsevol cas, és que la situació és molt menys homogènia del que hom es pensava, i tot intent de reconstruir l'estructura de la propietat ha d'utilitzar factors econòmics i socials diversos i partir d'una perspectiva dinàmica.

Cal fer, igualment, altres precisions. Alguns investigadors han insistit en la funció de la viticultura com a motor de desenvolupament econòmic i social i, en última instància, com a explicació de l'organització del poblament i el paisatge que caracteritza aquest i altres territoris de la Catalunya romana en època imperial (Miró 1988; Prevosti 1981, 554-559; 2005c, 403ss.; 2005d, 423ss.). I més que en altres casos (pel volum d'evidència), es fa necessari matisar aquesta afirmació i, sobretot, eliminar plantejaments modernitzants que expliquen la viticultura, i la seva crisi posterior, com a reacció directa a una situació regulada exclusivament pel "principi del mercat". S'ha proposat, en primer lloc, l'abandonament de moltes terrisseries i d'algunes instal·lacions de premsatge en època flàvia i la relació d'aquest fenomen amb una possible crisi de la viticultura de la *Tarraconensis* com a resultat de les mesures de Domicià. El caràcter

Figura 11. Can Blanc, Argentona (segons Carreras, Rigo, 1994).

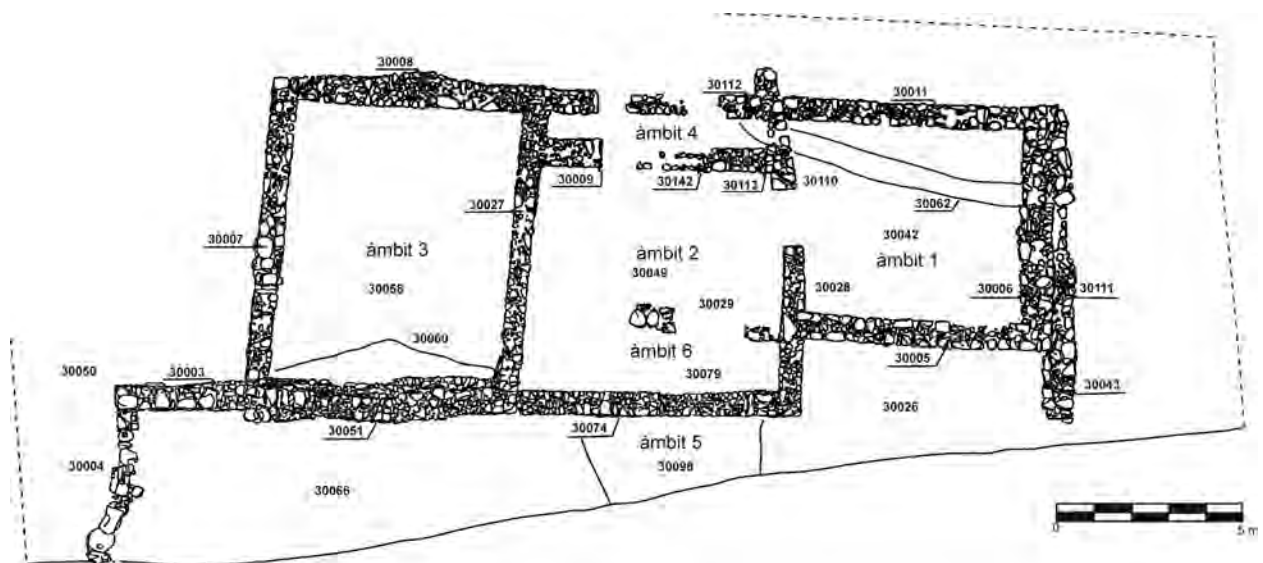

Figura 12. El Moré, Sant Pol de Mar (segons Sánchez *et al.*, 1997).

conjuntural d'aquesta mesura i dels seus efectes ja ha estat assenyalat (Tchernia 1986, 226-227 i 232). En conseqüència, no es pot proposar com a explicació principal per a la desaparició sistemàtica d'alguns tipus d'edificis; com tampoc, en un sentit més general, no justifica la hipòtesi d'un canvi radical de les estratègies econòmiques i del paisatge rural a final del segle I dC.

De fet, les dades arqueològiques mostren un panorama i indiquen una evolució molt més complexos del poblament i de les estructures econòmiques. Llocs com Els Vidals, per exemple, tenen una ocupació molt breu, entre final del segle I aC i mitjan del segle I dC; una situació que s'adequa millor al que seria el funcionament d'un petit nucli i que es pot explicar perfectament a partir de l'organització específica d'una explotació; o de la capacitat i la voluntat d'un propietari. Això fa innecessari recórrer a l'impacte de les transformacions dels mercats mediterranis o a la concurrència dels vins de les Gàl·lies com a explicació directa i exclusiva de situacions concretes; un recurs metodològicament incorrecte que genera argumentacions circulars mitjançant les quals es confirmen idees prèviament elaborades: una crisi progressiva i generalitzada dels sistemes agraris. Les cronologies d'altres llocs, que aparentment haurien d'haver patit aquesta suposada crisi de la viticultura, també contradueixen el caràcter general i els efectes. Així, el Parc Central segueix ocupat durant part del segle II, moment en que l'assentament del Veral de Vallmora coneix la seva fase de màxima activitat, multiplicant la seva capacitat productiva i assolint una major complexitat arquitectònica i organitzativa. Aquesta situació sembla relacionada amb la presència d'esclaus d'una *gens* important de *Barcino* (Rodà *et al.* 2005, 51-52); un fet que també obliga a la reflexió quan s'intenta definir els factors que influeixen en l'evolució particular del poblament del territori d'una ciutat concreta. Les instal·lacions s'abandonaren cap a inici del segle IV, tot i que una de les premses sembla que va funcionar, i el lloc segueix ocupat, sota altres condicions, fins als segles VI-VII. Per la seva banda, el gran complex del Moré segueix funcionant, com a centre vinícola, fins el tercer quart del segle II, i només en l'etapa posterior canvia la naturalesa de l'hàbitat. Finalment, Can Blanc segueix ocupada fins a la primera meitat del segle III, després d'experimentar una reforma important durant el segle II.

El procés general de transformació del poblament, doncs, segueix un altre ritme, d'acord amb molts factors (no tots econòmics) i amb efectes molt diversos. Un problema important, en aquest context, el constitueixen les cronologies proposades per al moment final d'activitat de moltes terrisseries, que es basen en l'acceptació d'hipòtesis prèvies i no en la verificació arqueològica i que, per tant, caldria revisar. En última instància, també cal matisar la idea, generalment acceptada, que la producció de vi i les activitats artesanes i comercials relacionades amb la seva elaboració i venda van constituir l'únic motor de l'economia de la Catalunya romana, i que aquesta hegemonia anava associada a un monopoli total de la *villa* com a forma d'hàbitat i explotació. Sense cap dubte, la viticultura va ocupar un lloc important dins l'agricultura, tant per l'escala de les inversions exigides i les transformacions dels espais rurals que suposava, com per les seves implicacions econòmiques i socials (Revilla 1995; 2004b). Però els paisatges i l'economia de la regió devien presentar una situació més complexa, coincidint amb la imatge que aporta l'arqueologia en els darrers anys; i també més en harmonia amb la situació que mostren altres regions i províncies romanes.

Quins trets caracteritzen el model d'ocupació dels segles I a III dC? En primer lloc, una clara jerarquia de l'hàbitat i de les formes arquitectòniques que tradueix l'organització de les activitats i les funcions (tant materials com socials). Aquesta jerarquia correspon a un ordre social i una estructura econòmica ben definides. En aquest context, les relacions entre la *villa*, com a residència senyorial i centre de gestió, i altres tipus d'assentaments són complexes, i presenten diverses possibilitats, associades a l'especialització o, al contrari, al caràcter multifuncional d'aquests darrers llocs, que es poden definir com de segon ordre. En el cas de l'especialització, les estratègies aplicades i l'organització del cicle productiu determinen la combinació d'activitats presents. Aquesta complexitat obligarà a una anàlisi acurada de l'evidència en llocs que, en la majoria dels casos, han estat excavats de forma insuficient o incorrecta. En segon lloc, es tracta d'una situació caracteritzada per una densitat variable, com a resultat de la materialització d'estratègies socioeconòmiques que distribueixen de forma diversa els diversos tipus d'hàbitat i les activitats. La *villa* apareix, de forma preferent, en l'espai suburbà, en un radi d'un a tres quilòmetres de la ciutat, i en l'àrea litoral; llocs visibles i ben comunicats que constitueixen àmbits de prestigi (en ocasions relacionats amb un cementiri i mausoleus importants, com a prop de Torre Llauder: Bosch 1998). Però aquestes són també les àrees d'implantació general dels assentaments secundaris, especialitzats o multifuncionals, ja que corresponen a espais amb un clar potencial agrícola. Entorn a *Iluro*, per tant, es concentra bona part de l'hàbitat.

Les zones interiors, en el fons de les valls dels torrents o en elevacions a més de 100 m.s.m., són ocupades pel nuclis més modestos (multifuncionals, com Vidals o Torrent de les Piques). Aquests casos corresponen clarament a una ocupació marginal, en sentit funcional i temporal (feines del cicle agrícola i aprofitament de petits espais i recursos forestals). El cas del Moré, per les seves dimensions i activitats que concentra, és especial: el lloc requeria una comunicació adequada amb el litoral i ocupava una posició central en un territori ampli. Això no implica que tot aquest espai funcionés com un *fundus* sota la seva administració; en realitat, és molt possible que el seu espai agrícola fos limitat i que l'emplaçament i capacitat productiva, associada a la terrisseria, fossin planificats i organitzats en funció de les possibilitats de proveir les necessitats d'altres explotacions. El mapa d'ocupació de l'espai rural mostra, en conseqüència, fortes desigualtats. També s'hi aprecia que l'explotació intensiva del territori no exigeix la presència d'una *villa*; ben

al contrari, un cicle d'activitats complementàries i diferenciades suposa necessàriament la creació d'assentaments especialitzats en una activitat o una fase productiva.

Com evoluciona aquesta estructura durant l'Alt Imperi? Les dades disponibles es redueixen als canvis estructurals i de funció detectats en alguns assentaments, i a la desaparició d'altres. En primer lloc, entre la segona meitat del segle II i la primera del III es produeix la desaparició de gran part dels establiments de segon ordre; en algun cas (El Moré, per exemple) el lloc segueix ocupat, però canvia totalment de caràcter en abandonar la producció de vi. Sembla, en conseqüència, que es devia produir una disminució del nombre d'assentaments i de la densitat de l'hàbitat. Al contrari, és a les darreries del segle II o inici del III quan *villae* com Torre Llauder es reconstrueixen totalment, reforçant el seu caràcter senyorial. Aquest fenomen també es devia produir entre els segles II i IV a Horta Farrerons i Cal Ros de les Cabres, tot i que la informació disponible és molt limitada. La reorganització de l'hàbitat sembla relacionada amb una transformació de l'organització i la jerarquia de funcions que potser va portar a centralitzar processos productius i població en les *villae*. És possible, en aquest sentit, que aquestes concentrassin a partir d'ara les infraestructures de producció, però manquen dades en aquest sentit. Aquestes transformacions han d'analitzar-se en un context més ampli, ja que també es detecten en l'àmbit ideològic. És en el segle III, per exemple, quan el santuari de Can Modolell s'abandona (Revilla/Pla 2002, 222). Aquest fet podria indicar una progressiva disgregació de les relacions materials i simbòliques entre *Iluro* i el seu territori, com a resultat de canvis en la vida municipal i en la composició de la societat local i del desinterès de l'elit que la controlava. Manca, però, informació adequada sobre l'evolució estructural del conjunt i, en especial, sobre la vida a la ciutat.

En resum, la desaparició i transformació d'assentaments rurals s'integra en un procés d'evolució a llarg termini del territori d'*Iluro* i de les estructures socioeconòmiques que no es limita a la contracció de l'hàbitat. Aquest procés no és el resultat d'una crisi econòmica i no es pot descriure com un empobriment gradual que hauria d'abocar a la decadència de l'antiguitat tardana.

4. Les transformacions del poblament i la fi de la *villa* durant l'antiguitat tardana.

El segle IV i les primeres dècades del V corresponen a una fase de canvis en les formes i distribució de l'hàbitat. Aquests canvis són visibles en el registre arqueològic, però és molt difícil relacionar-los clarament amb transformacions socioeconòmiques més generals, ja que les dades recollides són molt parcials. És relativament senzill, per exemple, identificar noves pràctiques constructives, que no es poden definir simplement com un empobriment de les formes de vida, i relacionar-les amb unes exigències residencials diferents; com també s'identifiquen canvis en els repertoris ceràmics o en els processos productius; però el significat d'aquests fets no sempre és evident i, en tot cas, no es poden interpretar senzillament com a indicadors d'una situació de decadència general. Tampoc no és possible definir la cronologia del procés, ja que no es disposa d'un nombre suficient d'assentaments i seqüències estratigràfiques excavades. En qualsevol cas, la situació d'aquest període sembla que completa una evolució iniciada en els segles II-III.

El primer fenomen que cal destacar és la concentració del poblament i, en relació amb això, el que sembla una reducció del nombre d'assentaments. Tot i així, s'aprecia una forta continuïtat en la distribució de l'hàbitat, ja que la majoria de llocs ocupats corresponen a assentaments fundats

durant l'Alt Imperi. Aquest fenomen té un caràcter selectiu que indica que no es pot interpretar senzillament com a resultat d'una crisi econòmica i demogràfica.

Per una banda, sembla seguir el procés d'abandonament dels assentaments especialitzats; un procés que es venia desenvolupant des de mitjan-final del segle I dC. Però molts d'aquests llocs segueixen ocupats o es produeixen reocupacions: El Moré (Sánchez *et al.* 1997, 229; en aquest cas, es podria distingir entre ocupació fins a mitjan segle V i freqüentació posterior, de segle VI), Torrent de les Piques, Veral de Vallmora. En tots aquests casos, l'hàbitat s'organitza segons nous patrons pel que fa a l'arquitectura, les formes de vida i les pràctiques econòmiques. Així, al Veral de Vallmora, la instal·lació és espoliada i abandonada a començament del segle IV, s'hi manté una premsa. Durant el segle V es detecta una nova ocupació, de caràcter indeterminat, que pot anar associada a una necròpolis que funcionaria fins el segle VII (Rodà *et al.* 2005, 52-53). Un exemple encara més evident d'un canvi de funció és el santuari de Can Modolell, que aporta evidències d'una ocupació molt modesta, amb una nova distribució de l'espai, segurament lligada a l'agricultura, entre els segles V i VI. Aquesta ocupació suposa el reaprofitament selectiu de les construccions de l'antic edifici, desaparegudes i espoliades parcialment, i el reciclatge d'alguns dels seus elements decoratius i estructurals; un procés típic de les formes de vida del període, també detectat a *Iluuro*, i que es relaciona amb pràctiques domèstiques i econòmiques molt dinàmiques (Revilla/Pla 2002, 235; Cela/Revilla 2004, 411).

Paral·lelament, la majoria de *villae* segueixen ocupades i, el que és més important, fins a un moment que ha de situar-se cap a començament de segle V, mantenen la seva organització monumental i els seus programes ornamentals i tècnics en funcionament. O, com a mínim, una part d'aquests. Aquesta continuïtat de l'hàbitat ha de relativitzar-se. En el cas de la *villa* de Torre Llauder, per exemple, una de les habitacions senyoriales situada junt a l'atri va ser convertida en magatzem de *dolia* i, amb aquest motiu, es va destruir el paviment de mosaic; en el mateix moment, es construï un dipòsit en una altra de les habitacions i un altre dipòsit en un dels passadissos del peristil. Potser dins d'aquest procés, l'habitació més important del conjunt va ser reconstruïda (si no ho va ser abans), amb l'afegit d'un absis, i va mantenir la seva decoració de mosaic. No ha estat possible datar amb precisió aquest conjunt de reformes, que se situarien, potser, a final del segle IV (Prevosti/Clariana 1993², 15-16). La invasió dels espais residencials i de representació per instal·lacions dedicades a la producció és un fenomen relativament freqüent a les *villae* d'època tardana (Chavarria 1998). Aquest fet indica la disgregació simultània d'una forma arquitectònica i de les exigències socials i ideològiques que la sustentaven. Una situació similar es detecta al complex termal d'Horta Farrerons, reconvertit en un moment imprecís del segle V, quan acull una premsa, un *lacus*, i una instal·lació de forja que ocupen bona part de l'edifici (fig. 13). Algunes tombes situades a l'exterior de l'edifici indiquen que l'ocupació es va perllongar fins la segona meitat del segle VI (Bosch/Coll/Font 2005, 182ss.).

En el cas de Torre Llauder, el fet més important és la proximitat entre un espai de representació i els àmbits d'emmagatzematge i la possibilitat que haguessin funcionat contemporàniament. Aquesta coexistència, dins una estructura espacial que manté els trets generals definits al segle II, indica que el complex ha perdut parcialment, o ha reduït al mínim, les seves funcions de representació i residència, però continuava actuant com a centre de gestió i producció d'una explotació, ja que concentra i sotmet a control directe les activitats i recursos més importants per al

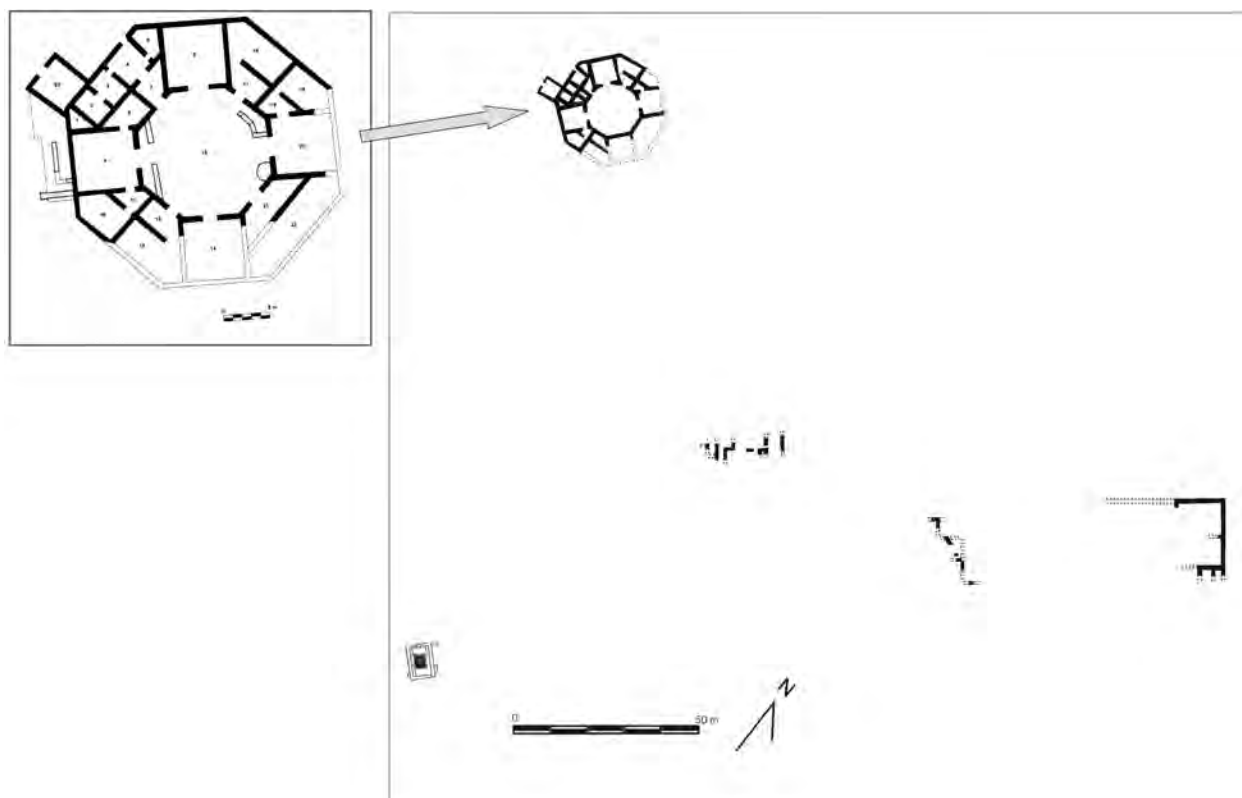

Figura 13. *Villa d'Horta Farrerons, Premià de Mar* (Bosch/Coll/Font, 2002).

propietari: l'elaboració i la conservació perllongada d'un producte agrícola que es pot comercialitzar o redistribuir per a usos interns. Aquest control directe té, igualment, una expressió simbòlica: el manteniment d'un espai de recepció, únic, però luxós i adaptat a les exigències de l'arquitectura de prestigi tardorromana. Aquesta simplificació de l'aparell simbòlic i la invasió de bona part del conjunt per activitats econòmiques podria reflectir la integració d'aquest *fundus* en una organització patrimonial major i la fi de l'ús del lloc com a residència senyorial; però aquest extrem resta per precisar, ja que manquen per excavar zones importants. La proximitat entre aquests espais i les funcions associades, en tot cas, expressa molt bé la base material del poder de l'aristocràcia rural i les formes sobre les quals s'exerceix i es manifesta aquest poder.

Els canvis de naturalesa de la majoria de nuclis i la concentració d'activitats productives en les *villae*, modificant la rígida organització arquitectònica i funcional anterior, indiquen el trencament de la jerarquia de poblament creada i desenvolupada entre els segles I i II dC i una profunda reestructuració de les formes d'hàbitat i d'organització del treball que semblen associades a transformacions estructurals de les estructures d'explotació i les estratègies econòmiques. Aquesta reestructuració sembla un procés dinàmic d'adaptació; en cap cas, un empobriment econòmic.

Entre final del segle V i inici del VI sembla totalment configurat un nou paisatge que es defineix per una estructura de poblament i explotació del territori policèntrica, com a resultat de la concentració de la població rural i de la creació de petits nuclis o aglomerats que sembla que adopten funcions materials i ideològiques anteriorment assumides per *lluro* de forma exclusiva. Aquest procés és paral·lel a una profunda transformació de l'antic *municipium*, que modifica la seva naturalesa i funcions, redefinint la seva organització espacial i arquitectura: l'anterior distinció radical entre centre urbà, entès com a lloc de vida cívica, i món rural, és substituïda per una situació nova caracteritzada, entre d'altres factors, per la desaparició

de l'urbanisme ortogonal, que va associada a la dissolució de la rígida organització de les activitats pròpies de la ciutat clàssica, i per la invasió de l'antic espai urbà per una combinació d'activitats i pràctiques materials relacionades amb estratègies de recuperació i reciclatge, que estableixen un *continuum* entre hàbitat i espai rural (Cela/Revilla 2004).

En aquest context, es produeix la desaparició total de la *villa* com a forma arquitectònica, però també com a centre de gestió. La darrera fase de Torre Llauder, molt mal coneguda per la destrucció de la seqüència estratigràfica, sembla correspondre a una nova reestructuració de l'arquitectura que indicaria l'abandonament definitiu de l'últim espai de prestigi i unes condicions de vida molt més modestes.

El darrer hàbitat conegut al territori es concentra en les zones de contacte entre la plana litoral i les vessants de la serralada litoral, prop de les masses forestals que proporcionen recursos variats per a la ramaderia i producció artesana, però també per als processos de la vida quotidiana, que requereixen un aprovisionament important de fusta. Entre els llocs que aporten evidències més tardanes, es poden esmentar Sant Martí de Mata, que ha proporcionat inscripcions cristianes de començament del segle VII (IRC I, núms. 123-124), i la necròpolis de Ca la Madrona, que podria arribar al segle VIII. No es coneixen, de moment, les característiques d'aquest tipus de nuclis; i tampoc no és fàcil precisar si es tracta de llocs de nova creació, fundats durant el segle VI, o amb una fase anterior (un fet freqüent). La presència d'evidències associades al culte i a l'organització dels enterraments suggereix que es tracta de nuclis de poblament concentrat que responen a principis d'organització social, econòmica i ideològica molt ben definits, però per ara difícils de definir.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV. 1992, Excavacions a l'autopista A-19, variant de Mataró. Tres exemples del poblament del Maresme: de l'ibèric ple a la romanització, *Laietània* 7, Mataró, 155-189.
- BARBERÀ, J., PASCUAL, R. 1979-1980, Burriac, un yacimiento protohistórico de la costa catalana (Cabrera de Mar, Barcelona), *Ampurias* 41-42, Barcelona, 203-242.
- BOSCH, M. 1998, La gorgona de Mataró, un altar funerari monumental a la Via Augusta dins el territori d'Iluro, *Laietània* 11, Mataró, 125-141.
- BOSCH, M., COLL, R., FONT, J. 2005, La vil·la romana de Can Farrerons (Premià de Mar, Maresme). Resultats de les darreres intervencions, *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*, Barcelona, 167-188.
- BURCH, J., JIMÉNEZ, F., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2005, *El fundus de Turissa entre el segle I aC i I dC. Arqueologia de dos establiments rurals. Mas Carbotí i Ses Alzines*, Girona.
- CARRERAS, N., RIGO, A. 1994, Can Blanc (Argentona, Maresme). Una vil·la romana de mitjans del segle I dC a inicis del segle III dC, *Laietània* 9, Mataró, 181-213.
- CELA, X., ZAMORA, D., X. REVILLA, V. 2002, El jaciment de l'Hostal (Cabrera de Mar). *Laietània* 13. Mataró, 49-67.
- CELA, V., REVILLA, V., ZAMORA, D. 2002. L'Hort dels Vidals. Un *tugurium* del segle I dC al territori d'Iluro (Mataró). *Laietània* 13, Mataró, 159-175.
- CERDÀ, J. A., PÉREZ, S. 1991, Darreres excavacions d'urgència davant del clos arqueològic de Torre Llauder (Mataró, El Maresme), *Laietània* 6, Mataró,

127-147.

- CLARIANA, J. F. 2002, La vil·la romana del Sant Crist (El Maresme): interpretació i estudi dels materials recuperats en el curs de la seva destrucció, *Laietània* 13, Mataró, 107-157.
- COLL, R. 2004, Carrer de la Mercè (Premià de Mar, El Maresme). *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*. Barcelona. 608-610.
- COLL, R. 2004b, *Història arqueològica de Premià*, Premià de Mar.
- COLL, R., PREVOSTI, M., CAZORLA, F., MONTLLÓ, J. 2002, Can Vilà (Premià de Dalt, El Maresme): un jaciment ibèric de plana amb producció ceràmica, després romanitzat, *Laietània* 13, Mataró, 69-106.
- CHAVARRÍA, A. 1998, Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'antiguitat tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIX, Girona, 9-30.
- ESTRADA, J. 1969, *Vías y poblamiento romano en el Área Metropolitana de Barcelona*. Barcelona.
- GALLEMÍ, F., GURRERA, M., REDOLAR, I. 1995. *Memòria dels sondeigs, delimitació i excavació arqueològica d'urgència a "Les Piques"*. Mataró, *El Maresme*. Mataró. Inèdit.
- GARCÍA, J. ZAMORA, D. 1993: La vall de Cabrera de Mar. Un model d'ocupació del territori a la Laietània Ibèrica, *Laietània* 8, *Actes del seminari El poblament ibèric a Catalunya (Mataró 25 i 26 de març de 1993)*, 147-179, Mataró.
- GARCÍA ROSELLÓ, J., GURRI, E. 1996-1997, Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardo-republicana, *Hispania i Roma. D'August a Carlemanyne. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXVI (1996-97)* 397-424.
- GARCÍA ROSELLÓ, J. MARTÍN I MENÉNDEZ, A., CELA, X. 2000, Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (Hispania Tarraconensis), *Empúries* 52, Barcelona, 29-54.
- GORGES, J-G. 1979, *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archeologiques*, Paris.
- JÁRREGA, R. 2000, El poblament rural i l'origen de les villae al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (segles II-I aC). *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* 21, Castelló, 271-301.
- KEAY, S. J. 1990, Processes in the Development of the Coastal Communities of Hispania Citerior in the Republican Period, T. BLAGG, M. MILLET (eds.), *The Early Roman Empire in the West*, Londres, 119-150.
- MARTÍN I MENÉNDEZ, A. 2004a, Intervencions arqueològiques a Ca l'Arnau i Can Mateu (Cabrera de Mar, Maresme), *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 376-407.
- MARTÍN I MENÉNDEZ, A. 2004b, Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar, Maresme), *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 409-422.

- MARTÍN I OLIVERAS, A. 2004, Intervenció arqueològica al jaciment de la Peirota, 2000 (Cabrera de Mar-Maresme), *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona, 1996-2001. La Garriga 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2001*, Barcelona, 618-625.
- MIRET, M., SANMARTÍ, J. SANTACANA, J. 1991, From indigenous structures to the roman world: models for the occupation of central coastal Catalonia, G. BARKER, J. LLOYD (eds.), *Roman Landscapes. Archaeological survey in the Mediterranean region*, Londres, 47-53.
- MIRÓ, J. 1988, *La producció de ànforas romanes en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, BAR Int. Series 488. Oxford.
- OLESTI, O. 1995, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC.): estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró.
- OLESTI, O. 1997, El origen de las *villae* romanes en Cataluña, *AEA* 70, Madrid, 1-20.
- OLESTI, O. 1998, Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental, 2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, Badalona, 1998*, Badalona, 246-257.
- OLESTI, O. 2000, Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral, *Empúries* 52, Barcelona, 55-86.
- PÉREZ-SALA, M., GARCÍA ROSELLÓ, J. 2002, El jaciment arqueològic del Mas Català. Un assentament rural d'època ibèrica situat a la vall de Cabrera de Mar. *Laietania* 13, Mataró, 5-48.
- PÉREZ-SALA, M. CELA, X. 1995, *Memòria de l'excavació d'urgència realitzada al camí de Can Segarra-Can Bartomeu (Cabrera de Mar)*, Cabrera de Mar. Inèdit.
- PREVOSTI, M. 1981, *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*, Mataró.
- PREVOSTI, M. 1984, L'estudi del món rural romà. Un programa metodològic, *Fonaments* 4, 161-211.
- PREVOSTI, M. 1991, The establishment of the villa system in the Maresme (Catalonia) and its development in the Roman period, G. BARKER, J. LLOYD (eds.), *Roman Landscapes. Archaeological survey in the Mediterranean region*, Londres, 135-141.
- PREVOSTI, M. 1995-96, Prospecciones sistemáticas en el Maresme y los orígenes de la romanización del territorio, *Studia Historia. Historia Antigua* 13-14, 125-140.
- PREVOSTI, M. 2005a, L'etapa republicana, E. GIRALT (dir.), *Història agrària dels Països Catalans*, vol. I, *L'antiguitat*, J. GUITART (coord.), Barcelona, 345-390.
- PREVOSTI M. 2005b, L'arqueologia del vi, *ibid.*, 391-401.
- PREVOSTI, M. 2005c, August i la dinastia julioclaudia, *ibid.*, 403-422.
- PREVOSTI, M. 2005d, L'època flàvia i antonina, *ibid.*, 423-433.
- PREVOSTI, M. 2005e, De la dinastia severa a l'inici del Baix Imperi, *ibid.*, 435-445.
- PREVOSTI, M., CLARIANA, J. F. 1993², *Torre Llauder. Guia arqueològica*, Barcelona.

- PUJOL, J., GARCÍA ROSELLÓ J. 1994, El poblament ibèric dispers al Maresme central: L'exemple de Can Bada (Mataró), i el procés de romanització des de l'inici de la colonització agrícola fins al naixement d'Iluro, *Laietània* 9, Mataró, 89-129.
- REVILLA, V. 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconensis (siglos I a.C-III d.C.)*, Barcelona.
- REVILLA, V. 2003, *Economía i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.
- REVILLA, V. 2004a, El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los siglos II a.C. y I d.C.: organización y dinámicas culturales y socioeconómicas, P. MORET, T. CHAPA (eds.), *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del Territorio en Hispania (S. III a. de C. – S. I d. de C.)*, Jaén, 175-202.
- REVILLA, V. 2004b, Ánforas y epigrafía anfórica en Hispania Tarraconensis, J. REMESAL (ed.), *Epigrafía anfórica, Workshop de Barcelona, 9-10 de mayo de 2003*, Barcelona, 159-196.
- REVILLA, V., PLA, C. 2002, El santuario romano de Can Modolell (Cabrera de Mar, Barcelona), Nuevas aportaciones para su interpretación. *Empúries* 53, Barcelona, 211-239.
- RIBAS, M. 1972, La villa romana de Torre Llauder, *Noticiario Arqueológico Hispánico*, Madrid.
- RODÀ, I., MARTÍN I OLIVARES, A., VELASCO, C., ARCOS, R. 2005, Personatges de *Barcino* i el vi laietà. Localització d'un *fundus* dels *Pedanii Clementes* a Teià (El Maresme) a partir de la troballa d'un *signaculum* de plom amb inscripció (segle II dC), *Quarhis. Quaderns d'Arqueologia i Història de la ciutat de Barcelona*, època II, núm. 1, 47-57.
- SÁNCHEZ, E. et al. 1997, *El jaciment romà del Morè. Sant Pol de Mar, Maresme*, Barcelona.
- TCHERNIA, A. 1986, *Le vin de l'Italie romaine*, Roma.
- TREMOLEDA J. 2000, *Industria y artesanado cerámico en época romana en el nordeste de Cataluña (época augústea y altoimperial)*, BAR Int. Series 835, Oxford.
- TREMOLEDA, J. 2005, Un nou inversor en la viticultura de la *Tarraconensis*: Publi Baebi Tuticà, *Pyrenae* 36-2, Barcelona, 115-140.